

Dit boek berust op ware mensen en feiten. Publieke figuren worden met naam en toenaam genoemd. Andere personen werden, al dan niet op hun eigen verzoek, met grote en/of kleine literaire middelen geanonimiseerd. Voor een aantal aanwezigen geldt: elke gelijkenis met bestaande figuren is louter toevallig.

Inhoud

De vernissage

met Hoffy's, Dan, Mosje, Naomi, Dahlia en meneer Schwarz

11

De lezing

met Esther, meneer Markovitz, Dahlia, Naftali, Laurence,
Deborah en de Israëlische voetballer

95

De lockdown

met Dan, Esther, Silvain, Leah, Hoffy's, Dahlia, Naftali,
Jonathan en zijn toekomstige echtgenote

213

Dankwoord

297

Verklarende woordenlijst

300

De vernissage

met
Hoffy's
Dan
Mosje
Naomi
Dahlia
Meneer Schwarz

ÉÉN

Ik ben al zeker een uur aan het fietsen als ik besluit om bij Hoffs een hapje te gaan eten en die gelegenheid te baat te nemen om te informeren naar hun tarieven als cateraar: als ik dit huis wil inhuren om de vernissage te verzorgen, kan ik maar beter weten wat zo'n gastronomische traktatie zal kosten.

Zelfs op een koude, grijze winterdag als deze toer ik graag door de Antwerpse Diamantwijk. De sfeer in deze buurt, waarbinnen het gros van de orthodox-Joodse gemeenschap woont, verschilt van die in het stadscentrum waar, zoals overal ter wereld, de commerciële aders door multinationals worden bevolkt: Starbucks, McDonald's, H&M, Zara, Mango, Five Guys... Tezamen wekken deze wereldketens de indruk dat je met een grootstad te maken hebt, terwijl je natuurlijk vooral oog in oog met grootkapitaal staat.

In de rommelige straten van de Diamantwijk gaat dat er anders aan toe. Daar wemelt het, zoals in een ouderwets dorp, van de kleine handelszaken en familiebedrijfjes: bakker, slager, vishandelaar, drogist, speelgoedverkoper... ze baten zij aan zij hun hoogstpersoonlijke winkel uit. Hun ouders en voorouders komen uit alle hoeken van de wereld, van de Oekraïense Karpaten tot Portugal, van Roemenië tot de Verenigde Staten. Het internationale karakter van deze buurt wordt niet door multinationals bepaald, maar door de mensen die er wonen en werken. Op straat hoor je alle talen maar toch voornamelijk Jiddisj

en Hebreeuws. Het is een paradox: in dit sjetel, in dit opzichzelfstaande stadje in de stad, bruist een kosmopolitisme op mensenmaat.

Mijn fiets parkeer ik voor de gevel van drogisterij Bilsen, schuin tegenover Hoffs. In de meer dan dertig jaar dat ik bij Hoffs over de vloer kom, heb ik hem nog maar zelden voor hun vitrine gezet, zelfs niet aan hun kant van de straat. Dat heeft met de glazen pui te maken en de vrees om die te beschadigen. Het kan niet anders dan dat ook de mannen die op de stoep voor restaurant & takeaway Hoffs staan, in mijn afwijkend parkeergedrag een rol spelen. Vandaag vallen ze nergens te bespeuren, waarschijnlijk omdat het weer te guur is. Maar op alle ietwat warmere dagen van het jaar vormen ze, net als de pekelaugurken en de gefilte fisj, een vast ingrediënt van restaurant Hoffs. Met drie of vier op een rij staan ze daar dan, te kijken en te keuvelen. Ze richten zich tot klanten die binnen- en buitengaan, kletsen met voorbijgangers die ze allemaal lijken te kennen, roddelen in het Jiddisj. Soms meen ik Hongaars te horen: een onverstaanbare taal vol woorden die door overduidelijke beginklemtone worden aangedreven.

Ik heb geen idee wie deze vrome mannen zijn. Medewerkers van het restaurant of de cateringafdeling. Klanten. Familieleiden. Misschien horen ze bij de zaak van de buurman: Textiel Jakobson, kwaliteit tegen matige prijzen – de façade van deze winkel oogt frivoler dan het ondergoed en ander nuttig textiel dat Jakobson verkoopt.

De mannen dragen hun typische chassidische kledij. Ook die religieuze gestrengheid van hun sobere pakken en satijnen mantels zet mij er onbewust toe aan afstand te houden. Dat eeuwig effen zwart en wit, nooit een rood of groen kledingstuk, een keppeltje met barok dessin, laat staan een fleurig pochet of een vlinderdas met bolletjes. In plaats daarvan bungelen aan

weerszijden over hun broek de vaalwitte, franjeachtige gedenk-
kwasten van de kleine talliet, het rechthoekige gebedskleed dat
ze onder hun hemd dragen.

In deze wijk, die grotendeels onder postcode 2018 Antwerpen
ressorteert, komen de felste kleuren van de graffiti op de schut-
tingen die braakliggende terreinen afbakenen en verkommer-
de panden aan het zicht onttrekken. De afgelopen jaren zijn
hier zowel de schuttingen als de graffiti toegenomen: als het
slecht gaat met de diamant, gaat het goed met de graffiti.

Ook Hoffsy's zorgt voor kleur. De drie broers Hoffman
– Mosje, Janki en Jumi – gelden al decennialang als dé ambas-
sadeurs van de Joodse keuken. Hun versbereide, traditionele
gerechten – borsjtsj, kibbeh, Sefardische kippenbouten... –
vullen de koeltoog die zich links van de deur bevindt, in de
vitrine van het restaurant vertrekt en pas vijf meter verder, bij
de keuken, eindigt. De specialiteiten, fraai in kommen, schalen
en borden geschikt, lonken naar iedereen die binnenkomt of
voorbijwandelt.

Het eerste tafeltje rechts, in het voorste gedeelte van het res-
taurant, is in de loop der jaren mijn vaste stek geworden, samen
met de stoel die een excellent overzicht biedt over de koeltoog,
de kassa en de afhaalafdeling.

Bestellen van de kaart hoef ik hier niet langer. Zeker niet als
ik in mijn eentje kom. Mosje – met gesteven donkerbruin keu-
kenschort over een kraakwit hemd – vraagt me of ik een grote
of een kleine honger heb, iets hartigs of iets zoets verkies. Van-
af die antwoorden neemt hij het heft in handen, iets wat hem
goed afgaat. Mosje is de leider van de keuken en van deze zaak
en soms denk ik: van de hele straat.

Hij is altijd blij me te zien. Ter verwelkoming legt hij, zoals
nu, zijn rechterhand op zijn hart, maakt een lichte buiging en
leidt me naar mijn plek. Als die niet vrij is, krijg ik het tafeltje

daar net achter, en een andere stoel met een uitstekend zicht op de zaak.

Het is een doordeweekse namiddag. De lunch is voorbij. In de zaal worden nog maar drie tafels in beslag genomen. Naast me, gescheiden door het gangpad, zitten een hoogbejaarde vrouw en een vrouw van een jaar of zestig, die vermoedelijk haar dochter is; ze hebben hetzelfde bolle voorhoofd en dezelfde licht gekwelde uitstraling, die zich vooral rond hun ogen en hun mond heeft genesteld. Beiden dragen een pruik, al ziet een onge oefend oog dat niet meteen. Die van de moeder is stijf en ouderwets en er is een blauwachtig mutsje of kapje op gespeld.

Aan de tafel achter mij drinken twee jonge zakenmannen thee. Een ervan roept, in het Frans, zo luid in zijn telefoon dat zijn tafelmanoot hem aanraadt om zijn gesprek buiten voort te zetten; een subtiel bevel waaraan hij gehoorzaamt, maar niet zonder op weg naar de deur nóg luider te roepen en zo zijn gezelschap, en in één ruk het hele restaurant, duidelijk te maken dat hij hooguit vijf minuten wegblijft, 'Cinq, tu m'entends, je reviens dans cinq minutes.'

Twee meisjes die net de rekening hebben betaald, vragen aan de Hoffman-brothers of ze voor de koelvitrine, met de broers aan hun zijde, een foto mogen nemen. Alleen Jumi is ervoor te vinden. Omringd door twee jonge, blonde schonen en immer gekleed in zijn deftige stofjas die van hetzelfde bruine katoen als Mosjes schort is vervaardigd en waarvan de zakken en panden met beige zijn afgebiesd, kijkt hij goedlachs in het oog van de telefooncamera die zijn broer in de aanslag houdt. Nadat Janki met één smartphone een foto heeft gemaakt, doet hij hetzelfde met die van het andere meisje. Jumi blijft lachen.

Mosje staat achter de toeg druk te bellen. Hij loopt een paar keer naar de zaal, die hij snel overziet. Ik hoor hem 'Knokke' en 'bar mitswa' zeggen. Vermoedelijk verzorgt hij in deze bad-

plaats een koosjer buffet, al kunnen het evengoed twee buffetten zijn: op Joodse feesten waar men de geloofsleer strikt interpreteert, bezoeken mannen en vrouwen een apart buffet.

‘Ik hoor veel over uw boek over ons, Joden,’ zegt Mosje als hij me een waaier van desserts – appelstrudel, fruitsla en ijs – voorzet.

Ik glimlach. Naar hem en naar het bord voor mijn neus. ‘Is dat goed of slecht nieuws?’ vraag ik. Vooral de strudel en de noedelkoek zien er onweerstaanbaar uit.

‘Dat is niet belangrijk.’

‘Toch wel.’

‘Het leven verschilt niet van een stroomkring,’ zegt hij. ‘Enkel tegenovergestelde polen kunnen elektriciteit creëren. Er ontstaat pas verandering, nieuw leven, als positieve en negatieve reacties elkaar tegenkomen.’

Zoals hij deze uitspraak doet; op een toon die niet anders is dan die waarmee hij de gerechten van zijn kaart aan gasten voorstelt.

‘Hebt u het boek gelezen?’ vraag ik, geheel overbodig. Ik weet heel goed dat het gros van de chassidische Joden zich niet tot wereldse literatuur wenst te verlagen, op enkele strekkingen na, zoals de Chabad-Lubavitch – aan hun synagoge op de Belgiëlei hangt een groot portret van wijlen hun laatste rebbe, de uit Oekraïne afkomstige en naar New York verhuisde Menachem Mendel Schneerson. Schneerson is in Parijs aan de Sorbonne als ingenieur afgestudeerd en heeft ‘buitenwereldse’ literatuur nooit geschuwd. In Brooklyn kom je zijn beeltenis en zijn volgelingen vandaag overal tegen.

‘Ik kom niet tot lezen, ik heb zoveel te doen,’ excuseert Mosje zich. ‘Kent u een winkel waar ik tijd kan kopen?’

Zo is het altijd bij Mosje. Hij benadert een vraag via omwegen die een mix van humor, tragiek en wijsheid bevatten. Of hij

beantwoordt ze met een andere vraag.

‘Herinnert u zich nog dat ik hier een halfjaar geleden met Christophe Busch zat, de toen nog prille directeur van Kazerne Dossin?’ vraag ik hem. Ik had het hoofd van het Holocaust- en Mensenrechtenmuseum voor een lunch bij Hoffs’ uitgenodigd.

Mosje knikt: ‘Jazeker.’

‘Ik heb hem toen aan deze tafel het portfolio van Dan Zollmann getoond. Met al die foto’s die Dan van het dagelijks leven van de chassidische gemeenschap van Antwerpen heeft gemaakt.’

‘Dat herinner ik me nog. En ik heb u toen verteld over Dan Zollmanns vader, die jammer genoeg al enige tijd geleden overleden is. Hij kwam hier geregeld. Ik weet zelfs nog dat hij Dan, zijn jongste zoon, zijn eerste fototoestel gaf. Dan Zollmann is een speciale man, met een groot en speciaal talent.’

‘Wij zijn inmiddels goede vrienden,’ zeg ik.

‘Dan weet u hoe speciaal hij is.’

‘Er komt een tentoonstelling in Kazerne Dossin in Mechelen,’ verklap ik. ‘De foto’s van Dan zullen er samen met fragmenten uit *Mazzel tov* worden getoond.’

‘Mazzel tov! Veel geluk ermee,’ lacht hij. ‘Maar eet u nu maar. Anders wordt al dat lekkers koud.’ Hij grinnikt en stapt groetend naar nieuwe klanten toe.

Bij de takeaway is er een constant va-et-vient, vooral van godvruchtige klanten. Van een piek is op dit uur geen sprake. Wel zie ik meermaals gevulde tasje over de toonbank gaan zonder dat er een betalingstransactie plaatsvindt. Solidariteit met de minder bedeeden is binnen het Jodendom een plicht, en zoals altijd in deze godsdienst moet aan die plicht dagelijks worden voldaan.

Het lukt de oude vrouw aan de tafel naast mij niet om zelf

standig te eten; ze lijkt niet meer te weten hoe dat moet. Haar dochter brengt geduldig lepel na lepel naar haar mond, zonder zich iets van mij of de andere aanwezigen aan te trekken. De oude vrouw praat niet. Haar dochter, of wie de ander ook mag zijn, spreekt Hebreeuws met haar. Ze lijkt een gesprek te voeren, al komt er geen antwoord terug. Een paar keer knikt ze vriendelijk in mijn richting, en knik ik vriendelijk terug.

‘Hoeveel mensen verwachten jullie op de vernissage?’ informeert Mosje als hij een halfuur later ziet dat mijn bord leeg is en ik hem complimenteer met zijn traktaties. ‘En zal de pers er ook zijn?’

Mosje is, voor zover ik weet, de enige apolitieke Belgisch-chassidische Jood die er geen bezwaar tegen heeft om veelvuldig in krant en tijdschrift te verschijnen. Radio, televisie en sociale media schuwt hij geenszins. Op voorwaarde dat restaurant en cateringbedrijf Hoffy’s voor het voetlicht komt, bij voorkeur samen met de winkels van de andere leden van de familie Hoffman.

‘We hopen op een honderdvijftig man,’ zeg ik. ‘En we hopen dat pakweg een derde daarvan Joods zal zijn, zowel praktisch als niet-praktiserend. Daarom willen we jullie als koosjere cateraar inschakelen. Met Hoffy’s als referentie moet het lukken om vrome mensen aan te trekken.’

Lachend wrijft hij zijn handen over zijn schort.

Ik leg hem drie data van mijn keuze voor.

‘Er zit een vrijdagnamiddag tussen,’ zegt hij. Zijn stem klinkt verontwaardigd op een grappige manier. Zo kijkt hij me ook aan. Met priemende ogen en daaronder opbollende wangen en een lachende mond.

‘O jee,’ zeg ik en tik met mijn rechterwijsvinger tegen mijn slaap. Ik weet het maar ik vergeet het vaak. Op vrijdagmiddag beginnen de voorbereidingen voor sabbat. De rustdag is in alle